

Spinoza, Einstein a fyzika ako „scientia intuitiva“

Michaela Petrufová Joppová

Prešov

michaela.joppova@gmail.com

Abstract:

Spinoza, Einstein, and Physics as “Scientia Intuitiva”

Einstein's statements expressing his admiration for Spinoza are well known and have led some commentators to attempt to identify their theoretical parallels and to seek to answer the question of whether Spinoza's philosophy had, to any extent, an influence on Einstein's thinking and theory. The answers typically settle on determinism, realism, and intellectualism as rationalist shared moments of the two rationalist thinkers. The study presented here accepts these conclusions as initial assumptions and focuses instead on a closer examination of the “rationalist” method that both thinkers considered to be highly scientific and which they were not only able to formally articulate, but also to precisely apply in their own thought processes. The study thus aims to demonstrate that it is precisely this method, primarily consisting of intuitive deduction and an adequate definition of the objects of investigation, that unites both thinkers, and that it is also extremely likely that Einstein's rejection of the interpretations of quantum theory at that time was also due to his devotion to this “intuitive physics.”

Keywords: Baruch Spinoza, Albert Einstein, model of reality, perception, intellect, physical theory, “scientia intuitiva”

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2025.2r.207>

Otázku po teoretickej a metateoretickej príbuznosti myslenia a teórií Spinozu a Einsteina si v post-einsteinovskom svete kládlo už niekoľko autorov,¹

¹ Zmienit' je tu potrebné najmä diela z osemdesiatych rokov minulého storočia, ktoré revitalizovali záujem o možné prepojenie týchto dvoch veľikánov. Zrejme prvým z nich bola krátka štúdia Arneho Næssa venovaná otázke prítomnosti a vplyvu Spinozovho Boha v Einsteinovom myslení (Næss, A., Einstein, Spinoza, and God. In: Merwe, A. van der (ed.), *Old and New Questions in Physics, Cosmology, Philosophy, and Theoretical Biology*. Boston, Springer 1983, s. 683–687). Ďalšiu pozornosť na túto tému obrátil zborník *Spinoza and the Sciences* z roku 1986, obsahujúci okrem iného vplyvnú štúdiu Michela Patyho usilujúcu sa o komplexné uchopenie príbuznosti teórií týchto dvoch mysliteľov; práve tento jeho článok je odvtedy mnohými autormi chápaný a citovaný ako rozhodujúca štúdia týkajúca sa tejto témy: Paty, M., Einstein and Spinoza. In: Grene, M. – Nails, D. (eds.), *Spinoza and the Sciences*. Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 91. Dordrecht, Springer 1986, s. 267–302. Istý záujem vzbudila tiež

dokonca i s vierou, že odpoveď na ňu pomôže lepšie pochopiť myslenie tohto tvrdohlavého fyzika, čo natoľko ovplyvnil naše vnímanie a poznanie skutočnosti. Za tieto očakávania rozhodne môže sám Einstein, a to najmä z toho dôvodu, že sa svojím nehynúcim obdivom k Spinozovi nikdy netajil (jeho vyznanie viery „v Spinozovho Boha“ patrí medzi jeho najznámejšie vyjadrenia),² čo, prirodzene, vzbudzuje isté vzrušenie z možných perspektív zjednotenia filozofických (či tiež teologických) a vedeckých perspektív. V tomto ohľade sa tejto otázke v skutočnosti nevenovalo toľko pozornosti, koľko by si zaslúžila, za čím však iste stojí aj bežne nevidaná komplexnosť a teoretická náročnosť teórií oboch týchto mysliteľov, ktoré boli dokonca koncipované v dvoch – na prvý pohľad – úplne odlišných doménach poznania. Kompletné porozumenie oboch teórií by si zrejme vyžadovalo kompletné porozumenie „práci“ v oboch týchto doménach poznania, čo sa, napokon, nepodarilo dosiahnuť ani týmto dvom intelektuálnym gigantom. Arne Næss preto v tejto súvislosti trefne konštatuje, že téma Spinoza a Einstein je nesmierne lákavá pre každého študenta Spinozu a obdivovateľa Einsteina, prípadne naopak – pre každého študenta relativity, ktorého zaujal Spinoza.³

Dôkazom sú aj (vyššie vymenované) štúdie zaoberajúce sa touto témou, ktorých autormi sú najčastejšie buď fyzici a filozofi fyziky, alebo filozofi vychádzajúci často z rozdielnych originálnych interpretácií Spinozovej filozofie, do ktorých býva Einstein rozličnými spôsobmi „vložený“, prípadne býva akýmsi ich „rozšírením“, či nebodaj – v interpretačne najzávažnejších prípadoch – ich „dokázaním“.⁴ Nedostatkom interpretácií vychádzajúcich z Einsteinovej fyziky zasa býva nedostatočná oboznámenosť so Spinozovou teóriou a absencia adekvátneho analytického výkladu, čo máva za následok

(Pokrač. pozn. č. 1.) monografia Borisa Kuznetsova *Reason and Being* (orig. *Razum i bytie*. Eds. by C. R. Fawcett and R. S. Cohen. Transl. by L. Visson. Dordrecht, D. Reidel Publishing 1987). Z neskorších rokov stoja za zmienku najmä štúdie H. De Dijna, N. P. Landsmana, P. Morgana a M. Uršiča: De Dijna, H., Spinoza on Knowledge and Religion. In: Losonczi, P. – Szigeti, A. – Vassanyi, M. (eds.), *Religio Academici: Essays on Scepticism, Religion and the Pursuit of Knowledge*. Budapest, Akadémiai Kiadó 2009, s. 126–136; Landsman, N. P., When Champions Meet: Rethinking the Bohr-Einstein Debate. *Studies in History and Philosophy of Modern Physics*, 37, 2006, No. 1, s. 212–242; Morgan, P., Reason Embodied in Nature: Some Notes towards the Ultimate Reality and Meaning of Albert Einstein. *Ultimate Reality and Meaning*, 19, 1996, No. 1, s. 16–21; Uršič, M., Einstein on Religion and Science. *Synthesis Philosophica*, 42, 2006, No. 2, s. 267–283. Filozofickému pozadiu Einsteinových úvah aj s ohľadom na jeho spinozistické pozadie sa do signifikantnej hĺbky venuje tiež monografia Maxa Jammera *Einstein and Religion: Physics and Theology* (Princeton, Princeton University Press 2002).

2 Einstein Believes in “Spinoza’s God”. *New York Times*, 25 April 1929, s. 60.

3 Næss, A., Einstein, Spinoza, and God, c.d., s. 683. Autorka tejto štúdie sa hlási k prvému spomenutému typu bádateľov.

4 Podľa Kuznetsova, napríklad, sa Spinozov koncept *natura naturans* potvrdzuje vo svete a zákonoch klasickej mechaniky a koncept *natura naturata* zasa vo svete a zákonoch kvantovej mechaniky. Pozri Kuznetsov, B., *Reason and Being*, c.d.

reduktívne chápanie možného vplyvu Spinozovho myslenia na Einsteina ako ideologického zdroja jeho nástojení na „determinizme“, „realizme“, či ako filozofickej inšpirácie alebo zdôvodnenia možnosti deklarovat vieru v Boha, ktorý „vlastne ani nie je Bohom“.⁵ V predložennom článku je preto cieľom ponúknuť iné možné riešenie otázky vzťahu myslenia Spinozu a Einsteina so špeciálnym fókusom na ich metateoretické a metodologické súzvuky, a to prostredníctvom priblíženia vzťahu relevantných zákutí Spinozovej metafyziky a epistemológie a Einsteinových filozoficko-vedeckých úvah. Budeme sa pritom usilovať o postup jednak v súlade s motívom, ktorý v kontexte svojich vlastných skúmaní charakteru priestoročasu u Spinozu a Einsteina formuloval J. D. van Zandt, čo značí, že sa budeme pokúšať o hľadanie „sútoku ich myslenia, nie [o hľadanie] Spinozovho vplyvu“.⁶ Jednak budeme postupovať s vedomím nevyhnutnosti zohľadňovania rýdzo fyzikálneho kontextu Einsteinových úvah, ktorý si on sám starostlivo vymedzil, jeho hranice prísne strážil a každé ich prekročenie ostro kritizoval. Akousi strážou na týchto hraniciach sa pre neho zdal byť najmä v jeho ponímaní fundamentálny predmet fyzikálnych skúmaní, koncept reality.

K možnostiam modelu reality

Za primárne teoretické východisko Einsteinovej kritiky anti-realizmu vo fyzike sa najčastejšie považuje jedna z najznámejších vedeckých prác všetkých čias, článok Einsteina, Podolskeho a Rosena, tzv. EPR, z roku 1935,⁷ ktorý bol akousi odpoveďou autorov na rozširujúcu sa kodanskú interpretáciu teórie kvantovej mechaniky. V tomto článku sa všetci traja sústreďujú na artikulovanie argumentu nekompletnosti kvantovej teórie ako modelu reality.

Je ale dobre známe, že Einstein sa od formulácií tohto článku do veľkej miery dištancoval,⁸ už v najbližšom liste Schrödingerovi sa sťažuje, že „to nevyšlo tak, ako som skutočne chcel; práve naopak, hlavná pointa bola – takpovediac – pochovaná erudiťou“.⁹ Mnohí komentátori vidia v tejto „hlavnej

5 Pozri Cohen, C., *God and the Universe: Huxley, Eddington, Jeans, and Einstein*. London, Pioneer Press 1946.

6 “Confluence of their thought, not the influence of Spinoza.” Zandt, J. D. van, *Res Extensa and the Space-Time Continuum*. In: Greene, M. – Nails, D. (eds.), *Spinoza and the Sciences*, c.d., s. 251.

7 Einstein, A. – Podolsky, B. – Rosen, N., Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Physical Review*, 47, 1935, No. 10, s. 777–780.

8 Na čo nás ako prvý upozornil Arthur Fine. Pozri Fine, A., *Einstein's Critique of Quantum Theory: The Roots and Significance of EPR*. In: Barker, P. – Shugart, C. G. (eds.), *After Einstein: Proceedings of the Einstein Centennial Celebration at Memphis State University, 14–16 March 1979*. Memphis, MA, Memphis State University Press 1981, s. 147–158.

9 Einstein to E. Schrödinger, 19 June 1935. Einstein Archive, reel 22-047. Preklad podľa: Howard, D., Was Einstein Really a Realist? *Perspectives on Science*, 1, 1993, No. 2, s. 236.

pointe“ namiesto obhajoby nutnosti teoretickej kompletnosti skôr obhajobu realizmu ako pre Einsteina neodmysliteľného východiska fyzikálnych úvah.¹⁰ A práve tento „Einstein-realista“ sa napokon stal i konvenčným východiskom pre hľadanie hlbších paralel so Spinozovým myslením.¹¹

Ako však napokon skonštatoval Don Howard,¹² Einsteinovo znepokojenie vo vzťahu k postulátom kvantovej teórie sa zrejme týkalo predovšetkým jej zrieknutia sa princípu separability vo vzťahu k realite, nie reality samotnej. Asi najstručnejší výklad svojho chápania vzťahu reality a separability podal Einstein vo svojom komentári k rukopisu pripravovanej knihy Maxa Borna,¹³ kde sa podujal vysvetliť, čo má na mysli tým, „že sa máme usilovať pridržať sa fyzickej reality“. V tejto súvislosti konkrétne uviedol, že to, čo je možné pokladať za existujúce, skutočné, teda reálne, „by malo byť nejako lokalizované v čase a priestore. To jest, reálne v časti priestoru A by malo (v teórii) nejako ‚existovať‘ nezávisle od toho, čo sa myslí reálnym v priestore B. Ak systém vo fyzike prekračuje časti priestoru A aj B, potom to, čo existuje v B, by malo nejako existovať nezávisle od toho, čo existuje v A.“¹⁴ Podľa tohto definuje „reálne“ predovšetkým „nejaký“ spôsob existencie separovanej („nezávislej“) od všetkého ostatného, čo by rovnakým spôsobom mohlo byť koncipované ako „reálne“. Howard, ktorý sa významne zaslúžil o zviditeľnenie tohto aspektu Einsteinových metateoretických úvah, pokladá princíp separability – *Trennungsprinzip* – za definujúci fundament „reálneho“ a absolútny fundament ako Einsteinovej filozofie vedy, tak aj samotnej jeho fyziky. Hoci je totiž Einsteinov dôraz na tento princíp rozhodne možné chápať aj ako odpoveď na „nerealistické“ postuláty rozvíjajúcej sa kvantovej teórie, vo vlastnej teórii sa ho pridržal od počiatku: bez platnosti a realizácie tohto princípu by podľa neho fyzikálne myslenie vôbec nebolo možné.

Už pri skúmaní pozadia tohto princípu v Einsteinovom myslení sa skutočne javí ako nepochybné, že jeho metateoretické východiská ovplyvnilo štúdium filozofie a že jeho najhlbšie úrovne boli do významnej miery for-

10 Chápanie reality a realizmu ako ústredných motívov Einsteinovej filozofie vedy upevnil už koncom 60. rokov minulého storočia Gerald Holton článkom „Mach, Einstein, and the Search for Reality“ (*Daedalus*, 97, 1968, No. 2, s. 636–673), v ktorom vykreslil Einsteinov filozofický vývoj v tesnej spätosti s odklonom od fenomenalistického pozitivizmu Ernsta Macha smerom k „realizmu“. Takéto chápanie je stále pomerne bežným aj v súčasných einsteinovských komentároch; v nedávno ocenennej eseji Flavia Del Santa (*Striving for Realism, Not for Determinism: Historical Misconceptions on Einstein and Bohm*. APS News, 28, 2019, No. 5, Backpage) je Einsteinov realizmus naďalej postulovaný ako jediný teoretický postoj, ktorého by sa nebol ochotný zriecť v žiadnom prípade.

11 Pozri štúdiu Paty, M., *Einstein and Spinoza*, c.d.

12 Howard, D., *Was Einstein Really a Realist?*, c.d.

13 Born, M., *Natural Philosophy of Cause and Chance*. Oxford, Clarendon Press 1949.

14 Born, M. – Born, H. – Einstein, A., *The Born-Einstein Letters (1916–1955)*. London, Macmillan 1971, s. 164.

mované najmä ideami najväčších metafyzikov a epistemológov novoveku (Humea, Descartesa, Leibniza, Spinozu, Kanta, Schopenhauera). Einsteinom formulovaný princíp separability, ktorý možno podľa Howarda aspoň na prvý pohľad filozoficky reinterpretovať ako princíp individuácie, sa zdá byť priamo ovplyvnený Schopenhauerovým stotožnením *principium individuationis*, fundamentálneho princípu separability a multiplicity, s časom a priestorom.¹⁵ U oboch je tento princíp dostatočným dôvodom pre separáciu a individualitu, čo umožňuje kauzalitu, pričom jeho jadrom je axióma rozdielu v priestorovej pozícii ako vymedzujúceho rozdielnosť systémov, respektíve individuálnych vecí.

Nemožno ale opomenúť, že zatiaľ čo pre Schopenhauera bol *principium individuationis* vo forme času a priestoru apriórnu záležitosťou, Einsteinovo filozofické myslenie kategóriu apriórnosti – ako epistemickú kategóriu – skrz-naskrz zavrhuvalo: všetky takzvané apriórne koncepty sú podľa neho bezprostredne prepojené so zmyslovou skúsenosťou.¹⁶ Azda nie je ani nutné konštatovať, že tento aspekt Einsteinovej epistemologickej teórie dlhodobo mátie jeho komentátorov, najmä v ohľade jeho filozofickej interpretácie. Einstein totiž s rovnakou razantnosťou zavrhuje tiež interpretáciu, podľa ktorej by prepojenie takzvaných apriórnych konceptov so zmyslovou skúsenosťou bolo možné abstrakciou ako akýmsi logickým odvodením.¹⁷

Systematická a koncízna teória, v ktorej tieto kategórie či fundamentálne koncepty nie sú ani predskúsenostne dané, a nie sú ani odvodené zo skúsenosti, no napriek tomu so skúsenosťou určitým spôsobom korešpondujú, však vo filozofii nepredstavuje žiadne *desideratum*, prinajmenšom od čias Einsteinom zbožňovaného Spinozu.¹⁸ Metateoretické východiská Spinozovej teórie metafyzickej – a teda aj fyzikálnej – individuality pritom musíme hľa-

15 Howard, D. A., Albert Einstein as a Philosopher of Science. *Physics Today*, 58, 2005, No. 12, s. 34–40.

16 Einstein, A., Fyzikální problém prostoru, éteru a pole. In: Einstein, A., *Jak vidím svět*. Přel. H. Karlach. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993, s. 117.

17 „Koncepty vyskytujúce sa v našom uvažovaní a v našich jazykových výrazoch sú – logicky vzaté – úplne slobodnými výtvormi myslenia a nie je možné ich induktívne získať zo senzorických prežitkov.“ Einstein, A., Bertrand Russell a filosofické myslenie. In: Einstein, A., *Jak vidím svět*, c.d., s. 28.

18 Einstein bol do hĺbky oboznámený nielen so Spinozovým učením, ale tiež s jeho životom, o ktorý sa živo zaujímal; dôkazom môže byť napríklad jeho návšteva Spinozovho domu (Spinozahuis) v Rijnsburgu v novembri 1920. Približne v tomto roku vyjadril svoj emocionálny postoj voči filozofovi v autorskej básni venovanej Spinozovej *Etike*, v ktorej otvorene priznáva: „Ako len milujem tohto ušľachtilého muža / viac, než viem slovami povedať. / Obávam sa však, že zostane sám / so svojou žiariacou / svätožiarou.“ („Wie lieb ich diesen edlen Mann / Mehr als ich mit Worten sagen kann. / Doch fürcht' ich, dass er bleibt allein / Mit seinem strahlen / Heiligenschein.“) Einstein, A., Zu Spinozas Ethik. Dostupné v: The Albert Einstein Archives at The Hebrew University of Jerusalem, reel 31-018. Na online sprístupnení tohto archívu sa aktuálne pracuje.

dať už v jeho najfundamentálnejších filozofických princípoch. Jedným z nich je precízne aplikované rozlišovanie medzi esenciou a existenciou veci, čo má svoj predobraz v rozlíšení esencie a existencie substancie.¹⁹ Avšak zatiaľ čo pri veciach platí odlišnosť ich esencie a existencie (esencia vecí nezahŕňa ich existenciu), v substancii je esencia totožná s existenciou, pričom „existencia substancie musí byť vyvoditeľná výlučne z jej *definície*“.²⁰ Totiž „pravdivá definícia každej veci nezahŕňa a nevyjadruje nič iné než *prirodzenosť* definovanej veci“.²¹

Medzi esenciou a definíciou teda u Spinozu nachádzame intímny typ vzťahu: adekvátna definícia veci je jej *vnútornou* delimitáciou a determináciou, to jest, jej prirodzenosťou. Esencia substancie je zároveň pôsobiacou príčinou (*causa efficiens*) jej existencie, no o substancii ako o pôsobiacej príčine môžeme hovoriť len pri esencii, nie pri existencii vecí.²² Tú je totiž nutné vyvodzovať z existencie iných vecí podobnej prirodzenosti. Z toho vyplýva jednak to, že *existenciu* reálnych vecí nie je možné uchopiť inak než cez existenciu iných reálnych vecí (separabilita a multiplicita),²³ ako aj to, že z definície veci môžeme vyvodiť len jej *esenciu*.

Definície vecí je teda v istom zmysle možné, ba až nutné pokladať za ich esencie, a práve na to Spinoza poukazuje v kontexte jeho (komentátormi vôbec neobľubovaných) pojmov „objektívna esencia“ a „formálna esencia“, ktoré definoval a začal plnohodnotne užívať už v ranom *Traktáte o náprave intelektu*.²⁴ Formálna esencia – alebo formálna idea – má podľa neho všetky formálne znaky objektívnej esencie (idey), nezodpovedá jej však objektívny predmet, teda skutočne existujúca vec; zodpovedá jej predmet formálny, teda idea. Mogens Lærke správne upozorňuje na to, že táto Spinozova doktrína je v rámci výkladov často predmetom „platonizácie“, kedy sa dospieva k akejsi samostatnej ontologickej úrovni vyhradenej pre tento typ esencií,

19 Pozri Spinoza, B., *Etika*. Přel. K. Hubka. Praha, dybbuk 2001, s. 28 (E1t20). Pre potreby tohto článku postačuje chápať Spinozovu substanciu ako fundamentálny metafyzický koncept, príčinu seba samej. Všetky odkazy na Spinozove tvrdenia z *Etiky* budú sprevádzané tiež štandardnou formou interných referencií: E(-tika, indikuje časť diela), ax(-ioma, v danej časti diela), t(-vrdenie, v danej časti diela), lem(-a, po danom tvrdení), dôk(-az daného tvrdenia či lemy), dôs(-ledok daného tvrdenia), pozn(-ámka k danému tvrdeniu).

20 Tamže, s. 15 (E1t8pozn2); zvýraznila autorka.

21 Tamže, s. 14 (E1t8pozn2); zvýraznila autorka. Pozri tiež tamže, s. 24 (E1t16dôk): „(...) čím viac reality vyjadruje definícia vecí (to jest, čím viac reality zahŕňa esencia vecí) (...).“

22 Tamže, s. 31 (E1t25).

23 Pozri tamže, s. 62 (E2t13lem3dôk): „Telesá sú jednotlivé veci, ktoré sa medzi sebou líšia tým, či sú v pohybe alebo v pokoji, a preto muselo byť každé z nich nevyhnutne determinované k pohybu alebo k pokoju inou jednotlivou vecou, to jest iným telesom, ktoré je rovnako buď v pohybe, alebo v pokoji.“ Citát z češtiny preložila autorka štúdie.

24 Pozri najmä kapitoly VI a VII. Spinoza, B., *Traktát o náprave intelektu*. Prel. M. Petrufová Joppová. Prešov, Atény nad Torysou 2022, s. 59–73.

čo môže veľmi ľahko poprieť spinozovský monistický rozvrh.²⁵ Rozhodne sa zdá rozumné preferovať (napríklad aj Lærkeho) interpretáciu formálnych esencií ako objektívnych a formálnych aspektov ideí, z ktorých jeden vyjadruje *vec*, druhý *zasa ideu* tejto veci.

Takto sa pred nami čoraz viac rozprestiera Spinozov fundamentálny metafyzický rozvrh, ktorý je – a na to sa pri žiadnom jeho výklade nesmie zabúdať – vyvedený z niekoľkých fundamentálnych definícií a axiém postihujúcich Spinozom *percipovanú* prirodzenosť existencie. Skutočne, prvé epistemologické východiská tejto teórie, ktorými sa presúvame z úrovne nediferencovaného bytia do sféry *bytia a jeho poznania*, sú skrz-naskrz viazané na *percepciu reality*, pokiaľ chápeme percepciu ako mentálne uchopovanie rozpriestranených vecí a vzťahov prostredníctvom ich objektívnych esencií. Už metafyzický status atribútu rozpriestranenosti u Spinozu nie je možné dokázať inak než skúsenosťou rozpriestranenosti vecí. Poznanie veci samotnej však nie je možné, pretože vec samotná neexistuje – vždy jestvuje ako objektívna idea, čosi vnímateľné, pričom samo vnímanie je výrazom objektívnej esencie vnímajúceho, to jest jeho *mysle*.²⁶ A objektívne esencie, vo všeobecnosti známe najmä ako *idey*, môžu interagovať len s inými objektívnymi esenciami, teda s inými ideami.

Mysel je ideou tela, a tak je telo absolútne prvým predmetom mysle; idey utvárajúce myseľ ako ideu tela sú zároveň vecami utvárajúcimi telo. Ako je už notoricky známe, Spinozov model tela a mysle definuje toto pôvodné „duo“ ako viacatribútovú jednotu, pričom z perspektívy každého atribútu je možné na túto jednotu hľadiť rozličnými spôsobmi. Z perspektívy rozpriestranenosti hľadáme na túto jednotu ako na telo, ktoré je zapríčinené inou telesnou pôsobiacou príčinou; ktoré je konkrétne delimitované a separované od iných tiel svojou (a ich) telesnou jednotou a priestorom kauzálneho pôsobenia; ktoré je modifikovateľné interakciou s inými telami. Z perspektívy myslenia hľadáme na túto jednotu ako na ideu, ktorej definíciu je nutné vyvodíť z definície istého konkrétneho (a v konečnom dôsledku aj absolútneho) nekonečna; ktorá je konkrétne delimitovaná a separovaná od iných ideí svojím definitorickým obsahom a jeho odvodeniami; ktorá z princípu nie je modifikovateľná vlastnou prirodzenosťou (jej „myslením“), ale len prostredníctvom modifikácie jej definitorického obsahu, to jest, prostredníctvom modifikácie tela, ktoré je jej predmetom.

25 Lærke, M., Aspects of Spinoza's Theory of Essence: Formal Essence, Non-Existence, and the Two Types of Actuality. In: Sinclair, M. (ed.), *The Actual and the Possible: Modality and Metaphysics in Modern Philosophy*. Oxford, Oxford University Press 2017, s. 11–44.

26 V Spinozovom systéme existuje – striktné vzaté – jedine substancia.

Epistemologický model fyziky

Pokúsme sa teraz všetko vyššie uvedené reinterpretovať konkrétnym meta-teoretickým spôsobom, a to tak, že sa na všetko uvedené „pozrieme“ znova, tentoraz však bez jedného významného perцепčného filtra: bez toho, aby sme idey či objektívne esencie okamžite chápali ako ľudské mysle; lepšie povedané bez toho, aby nás v tomto modeli primárne zaujímala identita človeka a ľudskej mysle. Pokúsme sa skrátka k tomuto modelu skutočnosti pristúpiť ako realistický teoretický fyzik, nie ako filozof, psychológ či antropológ.

Ako realistický teoretický fyzik by sme vskutku museli vychádzať z presvedčenia, že bez separability nie je fyzikálna ontológia, bez fyzikálnej ontológie zasa nie je realita, a teda ani nič, čo by bolo možné (fyzikálne) skúmať.²⁷ Teória neobsahujúca fundament jednotlivosti fyzikálnych systémov by bola teóriou bez ontológie a epistemológie, a teda bezobsažnou. „Viera vo vonkajší svet nezávislý od vnímajúceho subjektu je bázou všetkých prírodných vied“,²⁸ tvrdí Einstein, a my teraz o niečo presnejšie vidíme, čo pri tom môže mať na mysli: prírodná či empirická veda musí pracovať s predpokladom konceptuálne do istej miery nezávislej veci, ktorej je možné prisúdiť charakteristiky objektívnej esencie, a ktoré teda sú tiež postihnuteľné prostredníctvom objektívnej esencie, to jest prostredníctvom nášho vnímania.

Pre realistického teoretického fyzika (v zásade však každého vnímajúceho človeka) musia byť vnímanie a jeho obsahy, senzorické prežitky, doslova alfou a omegou poznania: „Všetko poznanie reality začína v skúsenosti a končí v nej.“²⁹ Epistemologickým cieľom vedy nie je pre Einsteina nič iné než vysvetlenie totality senzorických prežitkov pomocou čo najmenšieho počtu „primárnych konceptov“ a ich vzťahov.³⁰ „Primárnymi konceptmi“ sú koncepty bezprostredne prepojené s „typickými komplexmi senzorických prežitkov“, pričom je to totalita týchto prepojení, ktorá odlišuje architektúru vedy od logicky dokonalého, no obsahovo vyprázdneného systému konceptov, aký je možné nájsť napríklad v euklidovskej geometrii. Samotné prepojenie konceptu a senzorického prežitku, respektíve ich komplexov, je pritom vecou výhradne intuitívnou, neuchopiteľnou konceptuálne, neexplikovateľnou logickými postupmi či vedeckými metódami; teoretik preto nemá inú možnosť, než svoje „primárne koncepty“ – alebo formálne esencie – na základe vlastnej senzorickej skúsenosti – alebo objektívnej esencie – tak trochu

27 Howard, D., Was Einstein Really a Realist?, c.d., s. 240.

28 Einstein, A., Maxwellův vliv na vývoj pojetí fyzikální reality. In: Einstein, A., *Jak vidím svět*, c.d., s. 133.

29 Einstein, A., K metodice teoretické fyziky. In: Einstein, A., *Jak vidím svět*, c.d., s. 95.

30 Einstein, A., Physics and Reality. In: Einstein, A., *Ideas and Opinions*. Transl. by S. Bargmann. New York, Crown Publishers 1954, s. 290–323.

„vymámiť z prírody“.³¹ Naproti tomu medzi senzorickými prežitkami a telesným predmetom, to jest vecou, ktorá senzorické prežitky podstupuje, jestvuje priame spojenie:³² filozoficky ho vieme zachytiť v axióme: „Pocitujeme určité telo, podnecované mnohými spôsobmi.“³³

Senzorické prežitky sa teda ukazujú byť ústredným epistemologickým konceptom teórie, čo Einstein vyslovene potvrdzuje v ním ponúknutom „kruhovom“ epistemologickom modeli ilustrujúcom proces tvorby primárnych konceptov, ktorého centrom sú práve tieto prežitky. Podľa neho je podstatnou subjektívnou kvalitou senzorických prežitkov – ako sa javí tomu, kto ich prežíva – ich temporálna následnosť; na druhej strane sú objektívne bezprostredne prepojené s telesným predmetom, v ktorom sa odohrávajú. Z temporálnej následnosti subjektívnych prežitkov vyvodzujeme *koncept* subjektívneho času, z ktorého zasa vyvodzujeme *koncept* telesného predmetu „prechádzajúceho“ týmto časom. Z telesného predmetu, ku ktorému môžeme dospieť takto, jeho vyvodením zo senzorických prežitkov, alebo tiež jeho bezprostredným prepojením s nimi, ďalej vyvodzujeme koncept priestoru, z ktorého ďalej vyvodzujeme koncept objektívneho času – a ten, napokon, implikuje časovú následnosť, ktorá je podstatnou kvalitou senzorických prežitkov.³⁴

Ak chápeme senzorické prežitky ako prejavy objektívnej esencie interagujúcej s inými objektívnymi esenciami, jasne vidíme bezprostredné „prepojenie“ objektívnej esencie a jej predmetu, tela, ako aj implikovanú časovú následnosť prežitkov spôsobenú vnímaním a pociťovaním kauzality, teda pôsobením istej príčiny (inej objektívnej esencie) a vlastnej reakcie na ňu. Z tohto vyvodzujeme ako koncept času, ktorý je takto len mierou trvania (napríklad trvania kauzálného pôsobenia),³⁵ tak aj *subjektívny* koncept telesného predmetu, ideu vlastného tela, to jest vlastnú myseľ. Z tejto idey tela, rovnako ako zo samotného tela, možno vyvodiť priestor a čas, alebo rozpriestranenosť s trvaním; Spinoza – ako metafyzik – by tu však postupoval ešte ďalej a z rozpriestranenosti a trvania by vyvodil prirodzenosť samotnej existencie (nekonečnosť) a večnosť.

Fyzikálny model reality, ktorý by nezahrňal percepciu a jej obsahy, by bol z tohto hľadiska rozhodne nekompletný. Prostredníctvom konceptu objektívnej esencie je však percepcia do tohto modelu zahrnutá ako *objektívna*, nie ako subjektívna kvalita. Je objektívne zahrnutá v každom primárnom koncepte, v každej definícii, pričom sama osebe – ako je z „kruhového“ modelu

31 Einstein, A., *Principles of Theoretical Physics*. In: Einstein, A., *Ideas and Opinions*, c.d., s. 221.

32 Einstein, A., *Physics and Reality*, c.d., s. 292.

33 Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 51 (E2ax4).

34 Bližšie pozri Einstein, A., *Physics and Reality*, c.d., s. 295.

35 Bližšie pozri Spinoza, B., *Metafyzické myšlenky*. Přel. M. Hemelík. Praha, Filosofia 2001, s. 79.

zjavné – do existencie logicky nemôže priniesť nič, čo by z nej už predtým nebolo vyvoditeľné. Preto aj z percepcie samotnej vyvodzujeme *výlučne* percipujúce telo. Takto sa pomaly, ale isto posúvame smerom k tomu, že na adekvátnu definíciu vlastnej percepcie, pokiaľ je čosi také možné,³⁶ potrebujeme ďalší typ percepcie: percepciu schopnú percipovať túto percepciu. A na to sa objektívna esencia sama musí stať predmetom inej esencie – čím sa navraciame k problematike formálnych esencií. Ich „bytie“ si môžeme ešte o niečo priblížiť Spinozovými ranými skúmaniami,³⁷ kde tvrdí, že so všetkým, čo existuje, korešponduje nekonečná idea v atribúte myslenia, *v ktorej* vo forme esencií, ktorým už nezodpovedá telesný predmet – to jest výlučne ideálne –, jestvuje všetko, čo existuje tiež reálne. V monistickom metafyzickom rozvrhu musí byť možné z tejto nekonečnej idey, Spinozovho „nekonečného intelektu“,³⁸ vyvodzovať *formálne* esencie jednotlivých *reálnych* vecí.

Formálna esencia jednotlivéj veci vyjadruje všetky formálne znaky jej objektívnej esencie, to jest adekvátne vyjadruje „ideálnosť“ idey určitej jednotlivéj veci, čo v kontexte našich doterajších skúmaní môžeme reformulovať takto: formálna esencia veci vyjadruje *vnímateľné* podstatné parametre veci. Keď teda Spinoza (v liste Oldenburgovi) píše: „Čo sa týka tvojho tvrdenia, že Boh nemá so stvorenými vecami formálne nič spoločné, v mojej definícii zastávam presný opak“,³⁹ svojím postojom má na mysli to, že definície všetkých vnímateľných aspektov vecí je možné vyvodiť z definície absolútneho nekonečna, hoci konkretizovanej v definícii určitého konkrétneho nekonečna (atribútu). Všetky definície všetkých vnímateľných parametrov vecí, a to *akokoľvek* vnímateľných, preto musí byť možné vyvodiť z adekvátnej definície rozpriestranenosti, ktorú percipujeme najmä ako priestor a čas – lepšie povedané priestoročas. A nič iné než adekvátne definície vnímateľných parametrov jednotlivých skutočne existujúcich priestoročasových vecí preto ani nemôžeme chcieť opísať či pochopiť.

Intuitívna fyzika („scientia physica intuitiva“)

Čo je skutočne pozoruhodné, obaja myslitelia sa principiálne zhodujú na tom, že formálnou esenciou ľudskej mysle je jej intelekt. A nielen to – obaja sa zho-

36 „Nepocitujeme ani nevnímame žiadne iné jednotlivé veci okrem telies a modov myslenia.“ Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 51 (E2ax5); preložila a zvýraznila autorka.

37 Spinoza, B., *Short Treatise on God, Man, and His Well-Being*. In: Spinoza, B., *Complete Works*. Transl. by S. Shirley. Ed. by M. L. Morgan. Indianapolis – Cambridge, Hackett Publishing 2002, s. 104.

38 Pozri najmä Spinozov list Schullerovi z 29. júla 1675: Spinoza, B., *The Letters*. In: Spinoza, B., *Complete Works*, c.d., s. 919 (Letter 64).

39 Tamže, s. 767 (Letter 4).

dujú tiež na tom, že táto formálna esencia ľudskej mysle je *v rámci seba* schopná tvoriť, koncipovať, konštruovať iné formálne esencie, podobne, ako je objektívna esencia ľudského tela schopná percipovať prostredníctvom seba iné objektívne esencie. Je to práve samotný fakt toho, že v rámci svojej formálnej esencie koncipujeme formálne esencie, ktoré napokon môžu korešpondovať s realitou, respektíve so skutočnou skúsenosťou, čo Einstein pokladal za možné vysvetliť jedine intuitívne; podobne, ako podľa Spinozu môžeme na základe poznania tela len intuitívne chápať jeho zjednotenie s myslou.⁴⁰

Ďalší postup si teda vyžaduje bližšie sa pozrieť na to, čo presne by sme si mali pod touto „intuíciou“, respektíve „intuitívnym“, predstaviť. Spinozovu definíciu *scientia intuitiva* nájdeme v známej pasáži druhej časti *Etiky*: ide o postup od „adekvátnej idey formálnej esencie určitého atribútu Boha k adekvátnemu poznaniu esencie vecí“.⁴¹ V záverečných pasážach *Etiky* sa potom dozvedáme o esenciálnom spojení tohto druhu poznania s esenciou Boha a sprevádzajúcou intelektuálnou láskou k nemu, k čomu sa ešte vrátíme, ako aj o tom, že práve intuícia je intelektu najbližším druhom poznania. S ohľadom na naše doterajšie skúmania – ako aj s ohľadom na definíciu adekvátnej idey ako idey obsahujúcej všetky vnútorné znaky pravdivosti, to jest ako dokonalej idey – môžeme Spinozovu definíciu intuície reformulovať ako postup *od dokonalej definície vnímateľných podstatných parametrov určitého konkrétneho nekonečna k dokonalému poznaniu percepčných celkov vecí*.

Takto možno jasne vidieť, že postup spinozovskej intuície kompletne kopíruje procesy obsiahnuté v jeho teoretickom modeli skutočnosti, a vskutku práve toto bolo Spinozovým cieľom: adekvátne poznanie je možné, pretože poriadok intelektu v človeku – to jest *formálny poriadok*, ktorý v sebe objavuje – môže kompletne korešpondovať s *formálnym* poriadkom prírody.⁴² Nič na tomto poznaní samotnom však nie je formálne v zmysle abstraktného, odcudzeného: východiskom pravdy je tu predsa *dokonalá definícia konkrétneho pociťovania*. A esenciálnou vlastnosťou intelektu je koncipovať dokonalé definície vecí, teda definície adekvátne vystihujúce ich percipovanie, ich pociťovanie.

Každá vnímajúca vec prostredníctvom objektívnych esencií prijíma všetky senzorické dáta potrebné na jej angažované orientovanie sa v obklopujúcom prostredí, no keďže takto neprijíma žiadne *iné* dáta, práve z tejto potreby zároveň vyvstávajú i limity možností bezprostredného poznania. Napríklad „afekcia nášho tela zahrňa esenciu slnka len potiaľ, pokiaľ je ním

40 Spinoza, B., *Traktát o náprave intelektu*, c.d., s. 53.

41 Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 84 (E2t40pozn2).

42 Spinoza, B., *Traktát o náprave intelektu*, c.d., s. 69.

telo afikované“⁴³ pociťujeme teda bezprostredné i sprostredkované účinky jeho esencie, no jeho formálna definícia – už len jeho definícia ako hviezd – nám ostáva neznáma. Tvorbou definícií intelekt dopĺňa bezprostredné poznanie koncipovaním omnoho širších kauzálnych kontextov nášho pociťovania, čo nám v konečnom dôsledku poskytuje omnoho komplexnejšiu ideu ako nášho pociťovania vecí, tak i vecí samotných.

V týchto definitorických schopnostiach intelektu vidí Einstein jeho schopnosť absolútnej teoretickej slobody, to jest schopnosť slobodnej konštrukcie a špekulácie, z ktorej je zároveň možné dedukovať charakter istej neuspokojenosti súvisiacej s percipovaním nedokonalosti (definície). „Slobodnú konceptuálnu konštrukciu“ fundovanú intelektom pokladal Einstein za natoľko nevyhnutnú súčasť vedeckého bádania, že na jej báze ostro kritizoval empiristické predsudky (pokladal ich pritom za predsudky filozofické) pokúšajúce sa vystavať systém vedeckého poznania na rýdzich faktoch, bez tohto intelektuálneho vkladu.⁴⁴ Práve konštruktívnosť intelektu je podľa neho príčinou tých najväčších vedeckých objavov stojacich na významných paradigmatických posunoch, často teda na pozmenených *definíciách* javov, ktoré sme už pokladali za „uzavreté“.

Einstein sám v tomto ohľade vyzdvihuje ako príklad teóriu elektromagnetického poľa, vďaka ktorej sme boli schopní významne rozšíriť našu definíciu fyzikálneho systému („vec“ sa tu „manifestuje“ len vstupom inej veci s podobnými vlastnosťami do nej).⁴⁵ Teória relativity zasa prišla s poznaním, že to, čo Newton chápal ako deskriptívne propozície sumarizujúce fyzikálnu skúsenosť a vyplývajúce z nej, to jest geometriu, nie je ničím iným než konštruktom intelektu.⁴⁶ Len vtedy, ak vedec konštruktívnosť intelektu skutočne akceptuje, sa môže dostatočne otvoriť svetu a jeho ideám – objektívnym i formálnym esenciám – a bez obáv sa vydať v ústrety skúmaniu *všetkých dostupných možností definovania* i takých ideí, ktoré sa zdajú byť už dostatočne pochopené. Každá poctivá vedecká aktivita preto musí byť intelektuálna (respektíve intuitívna), to jest – slobodná.

Za tvorivou silou intelektu stoja obe „strany“ skutočnosti: formálny charakter atribútu myslenia i prirodzenosť rozpriestranenej reality, preto musí intelekt v konečnom dôsledku pracovať s realitou a v realite. No zopakujme, že všetky intelektuálne obsahy, to jest formálne esencie, sú skutočne prítomné v myslacej prirodzenosti seba-modifikujúcej sa prirodzenosti vo forme „večných právd“ či „zákonov“, ktoré ako elementárne princípy rozvrhu exis-

43 Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 79 (E2t35pozn).

44 Einstein, A., *Autobiographical Notes*. Transl. by P. A. Schilpp. In: Schilpp, P. A. (ed.), *Albert Einstein: Philosopher–Scientist*. New York, MJF Books 2001, s. 49.

45 Einstein, A., *Physics and Reality*, c.d., s. 305.

46 Margenau, H., *Einstein's Conception of Reality*. In: Schilpp, P. A. (ed.), *Albert Einstein: Philosopher–Scientist*, c.d., s. 250.

tencie – logicky – existujú večne v nej. Kompletný model skutočnosti by mal tieto večné princípy znázorniť v modeli reality, ktorý zasa znázorňuje reálne, konečné veci samé.⁴⁷ Pre Spinozu i Einsteina tak medzi realitou a intelektom nejestvuje „vzťah“, ktorý by bolo potrebné definovať, skúmať, či dokonca špecificky vytvárať a formovať v zmysle koncipovania filozofie a vedy ako „zrkadla prírody“. Intelektualita a realita prirodzene utvárajú komplexnú, mnohovrstvovú jednotu, obsahujúcu svoje vlastné axiómy, postuláty a princípy v tesnej spätosti s ich kauzálnou realizáciou v nekonečne konečných vecí. „Najvznešenejším vedeckým cieľom“ je preto uchopenie čo najväčšieho množstva skúsenostných obsahov, sensorických prežitkov, ich logickou dedukciou z čo najmenšieho množstva hypotéz alebo axióm,⁴⁸ o čo sa v celej histórii západného myslenia zatiaľ najsystematickejším spôsobom pokúsil práve Spinoza. A tak takáto skutočná realizácia vedeckého ideálu – vedecká metóda *par excellence* – Einsteina nemohla zanechať chladným.

Einstein sa viackrát vyjadril, že to bola najmä jeho oddanosť realistickejšie fundovanej, no čistej dedukcii a determinizmu, ktorá ho na tomto mysliteľovi fascinovala najviac, a že Spinoza bol prvý, kto „so skutočnou konzistenciou“ aplikoval ideu deterministických medzí všetkého diania dokonca aj na ľudské záležitosti.⁴⁹ A tak i postup mnohých komentátorov usilujúcich sa o preskúmanie príbuznosti myslenia a ideí Spinozu a Einsteina vychádza, pochopiteľne, z predpokladu zdieľania idey deterministického univerza, pričom Max Jammer dokonca pokladá Einsteinovu „vieru v neobmedzený determinizmus“ za ústredný koncept jeho *náboženského* presvedčenia zdedeného po Spinozovi.⁵⁰ V takom prípade by sa Einsteinovo upustenie od nástojenia na deterministických kritériách vedeckých postupov a vysvetlení po jeho viac či menej rezignovanom prijatí mnohých implikácií Heisenbergových vzťahov neurčitosti mohlo interpretovať aj ako oslabenie jeho spinozistických koreňov.⁵¹ Sám Einstein však vôbec neobluboval, keď sa za jeho fundamentálny postoj k fyzikálnej realite postuloval práve determinizmus, čo potvrdzujú i vyjadrenia mnohých jeho spolupracovníkov, napríklad konštatovanie Wolfganga Pauliho v liste Maxovi Bornovi: „Einstein nepovažuje koncept ‚determinizmu‘ za tak fundamentálny, za aký sa často pokladá (ako mi mnohokrát dôrazne povedal).“⁵² Aj preto najnovšie interpretácie Einsteino-

47 Einstein, A., K metodice teoretické fyziky, c.d., s. 99.

48 Einstein, A., Fyzikální problém prostoru, éteru a pole, c.d., s. 120.

49 Hoffman, B., *Albert Einstein: Creator and Rebel*. New York, Viking Press 1972, s. 95.

50 Jammer, M., *Einstein and Religion: Physics and Theology*, c.d., s. 58.

51 Napríklad uznanie nemožnosti lokalizácie častíc v teoretickom modeli (pozri Einstein, A., K metodice teoretické fyziky, c.d., s. 99).

52 “Einstein does not consider the concept of ‘determinism’ to be as fundamental as it is frequently held to be (as he told me emphatically many times).” Born, M. – Born, H. – Einstein, A., *The Born–Einstein Letters*, c.d., s. 221.

vej filozofie vedy upúšťajú od jej definovania týmto postojom a na jeho mieste preferujú realizmus, prípadne samotný princíp separability.

Avšak možno si klásť otázku, či za Einsteinovým odmietaním priority determinizmu v jeho myslení nestála frustrujúca praktická konfúznosť tohto konceptu a súvisiaci fakt, že v skutočnosti nenástojil ani tak na (neobmedzenom) determinizme, ako skôr na „neobmedzenej kauzalite“.⁵³ Ako sme mohli vidieť aj v rámci týchto skúmaní, spinozovský kauzálny komplex skutočne možno charakterizovať ako model „neobmedzenej kauzality“: hovoríme v ňom o kauzalite substancie vo vzťahu k nej samej (*causa sui*) a vo vzťahu k jej modom (*causa immanens*), o kauzalite vznikajúcej v atribútoch, o kauzalite existencií, kauzalite esencií... A čo je najdôležitejšie, všetky tieto kauzálne úrovne musia navzájom za každých okolností a vo všetkých prípadoch dokonale korešpondovať (kritérium holizmu). Takúto neobmedzenú kauzality Einstein, pochopiteľne, nedokázal a nemohol rozpoznať v kvantovej teórii, čo platí dodnes – čo však rozhodne nemôže znamenať, že koncipovanie teórie zohľadňujúcej a kopírujúcej všetky tieto úrovne „poriadku prírody“ nie je možné. Naopak, Spinoza a Einstein sa nám zo všetkých síl usilovali dokázať, že je to nielen možné, ale dokonca *prirodené a nutné*.

Na základe predchádzajúcich skúmaní by sme sa mohli vo vzťahu k Einsteinovmu odporu ku kvantovej teórii pokúsiť (s veľmi veľkou opatrnosťou) formulovať záver, že jeho fundamentálna výčitka voči nej nespočívala ani v nedostatočnom determinizme, ani v absentujúcej kauzalite, ani v problematicky separovanej či málo individuálnej realite (hoci všetky rozhodne boli explicitnou súčasťou jeho námietok), ale skôr v metateoretickom „chaose“, ktorý by v nej s veľkou pravdepodobnosťou vyzoroval aj Spinoza. Napriek deklarovaniu nových spôsobov zohľadňovania a „merania“ subjektivity totiž v kvantovej teórii nie je subjektívne vnímateľná realita ani jej východiskom, ani jej obsahom, a ani jej cieľom, a to z prostého dôvodu: všetka vnímateľná realita sa odohráva na úrovni klasickej mechaniky, v ktorej kvantové zákony neplatia. Obsahom kvantovej mechaniky sú matematické koncepty a potvrdenie ich existencie výpočtovými procesmi, čím v celom reťazci poznávania absentuje fundamentálne kritérium pravdivosti našich konceptov: senzorké prežitky, objektívne esencie, vnímanie sveta, vnímateľný svet. Z tejto perspektívy ostáva otázka, čo presne potom tieto naše výpočty – naša matematická istota pravdepodobnosti – opisujú, stále nezodpovedanou, práve tak, ako by bez Galilea zostala nezodpovedanou otázka reálneho obsahu či významu euklidovskej geometrie.⁵⁴

53 „Die unbeschränkte Kausalität.“ Pozri Einstein to M. Besso, 6 January 1948. Dostupné v: The Albert Einstein Archives at The Hebrew University of Jerusalem, reel 7-382.

54 Pozri Einstein, A., K metodice teoretické fyziky, c.d., s. 95.

Záverom: spor o Spinozovho Boha

Vďaka Nicolaasovi P. Landsmanovi sme si mohli až pomerne nedávno všimnúť,⁵⁵ že filozofická esencia legendárneho sporu Einsteina, „starého realistu“, s Nielsom Bohrom, intelektuálne mimoriadne očarujúcim advokátom kvantovej teórie a „novej paradigmy“, je nápadne analogická esenciou jedného z najväčších metafyzických sporov všetkých čias (so závažnými teologickými, epistemologickými a etickými dôsledkami), ktorý Spinoza od počiatku svojich úvah viedol s Maimonidom. Hoci si Spinoza zrejme práve od Maimonida bezvýhradne osvojil ideu ontologickej totožnosti esencie a existencie Boha a len epistemologického rozdielu v nich, v otázke Božej poznateľnosti sa obaja myslitelia nemohli viac rozchádzať. Pre Maimonida sa Boh vyjavuje a poznáva v existencii, prostredníctvom jeho činov, zatiaľ čo Božia esencia, jeho najnútornejšia prirodzenosť, ostáva nevyjavená, a teda ani nemôže byť poznaná. Spinoza však trval na tom, že to, čo sa vyjavuje v (jeho) existencii, je práve Božia esencia, vďaka čomu mohol nielen formulovať špecifický – esenciálny, teda definitorický – druh panenteizmu,⁵⁶ ale tiež ukotviť Božiu poznateľnosť v samotnej jeho prirodzenosti. Svet – i sám Boh! – podľa Spinozu i Einsteina skratka chce byť poznaný; „pravda zjavuje seba samu“ a pred žiadnym pohľadom sa neukrýva.⁵⁷ Naopak: Spinozov eticko-psychologický projekt je zameraný na odstránenie prekážok v (intuitívnom) poznaní pochádzajúcich vždy výlučne zo strany poznávajúceho.

Otvorenosť sveta a otvorenosť svetu vo vzájomnej jednote možno vyjadriť aj konceptom *amor Dei intellectualis*, ktorý by žiadna štúdia venovaná Spinozovi a Einsteinovi nemala opomenúť, pretože ide o významný moment ich kompletného súhlasu v epistemologicko-psychologickej oblasti. Spinoza túto „intelektuálnu lásku k Bohu“ definuje ako radosť, ktorá je „sprevádzaná ideou Boha ako príčiny, to jest, láska k Bohu potiaľ, pokiaľ si ho nepredstavujeme ako prítomného, ale pokiaľ ho chápeme ako večného“.⁵⁸ Ak podľa neho formálnou esenciou koncipujeme formálnu esenciu existencie, z ktorej vyplýva všetko, čo objektívne je a čo je možné koncipovať, nevyhnutne pociťujeme radosť transformujúcu sa tiež na špecifický druh túžby – na túžbu pociťovať a koncipovať veci práve týmto spôsobom.⁵⁹

Logicky potom tiež platí, že túžba poznávať veci týmto spôsobom ani nemôže mať inú príčinu než formálne nahliadnutie určitého aspektu podstaty

55 Landsman, N. P., *When Champions Meet: Rethinking the Bohr-Einstein Debate*, c.d.

56 Pozri Petrufová Joppová, M., *Spinoza's Model of God: Pantheism or Panentheism? Pro-Fil*, 24, 2023, No. 1, s. 1–12.

57 Spinoza, B., *Traktát o náprave intelektu*, c.d., s. 69.

58 Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 247–248 (E5t32dös).

59 Tamže, s. 244 (E5t26).

existencie. Einstein, zrejme sám v radostnom opojení z tohto „náboženského“ pocitu,⁶⁰ bol možno aj preto presvedčený o tom, že *všetci* najväčší vedci našej histórie „(..) boli naplnení skutočne náboženským presvedčením, že tento náš vesmír je čímisi dokonalým a prístupným racionálnemu úsiliu o poznanie“ – tu by sa Maimonides i Bohr zrejme zachveli nesúhlasom –, a že „ak by toto presvedčenie nebolo výrazne emocionálnym, a ak by tí, čo sa usilujú o poznanie, neboli inšpirovaní Spinozovou *amor Dei intellectualis*, len ťažko by boli schopní tej neúnavnej oddanosti, ktorá samotná umožňuje človeku dosiahnuť jeho najväčšie úspechy“.⁶¹ Pripomeňme však, že okrem neúnavnej oddanosti poznaniu, intelektuálnej túžby po slobode, je *amor Dei intellectualis* predovšetkým *radostou zapríčinenou večnosťou*. A to tiež vlastnou večnosťou, nakoľko formálne vedomie večnosti sa musí nevyhnutne prejaviť aj v objektívnej esencii, teda v pociťovaní; takto potom stále častejšie a čoraz väčšmi „pociťujeme a zo skúsenosti vieme, že sme veční“.⁶²

Bez dôkladnejších skúmaní by bolo iste príliš trúfalé tvrdiť, že v teoreticko-fyzikálnom spore dvoch z najvýznamnejších vedcov našich čias došlo k revitalizácii a rekonceptualizácii jedného z ústredných metafyzických sporov židovskej filozofie a teológie. Táto pozoruhodná náhoda ale môže prinajmenšom slúžiť ako ďalší dôkaz toho, že filozofia a prírodné vedy nahliadajú a skúmajú to isté, hoci na to nahliadajú rozličnými spôsobmi, či – ako by možno povedal Spinoza – s fókusom na rozličné atribúty existencie. A občasne, no zdá sa, že to nebýva pravidlom, sa môže stať, že si tento zjavný fakt zopár individuí z jednej či druhej strany jasne uvedomí, vďaka čomu nadobudnú schopnosť a vôľu aspoň na moment si zložiť vlastné okuliare (vlastných očí sa predsa len zbaviť nemožno) a vymeniť ich za iné, v princípe ktorékoľvek z tých, čo za sebou zanechali kvantá talentovaných mysliteľov v našich dejinách, a z ktorých niektoré možno už tisícročia ležia len tak pohodene na zemi vôkol. Spinoza sa takto pozrel na svet okrem iných aj okuliarmi, ktoré za sebou zanechal Euklides – a Einstein okrem iných aj tými, čo za sebou zanechal Spinoza.

60 Ako sa vyjadril jeho blízky spolupracovník Arnold Sommerfeld: „Často som cítil, že Einstein tiež konštatoval, že Einstein je v mimoriadne intímnom vzťahu so Spinozovým Bohom.“ (“I have often felt and occasionally also stated that Einstein stands in particularly intimate relation to the God of Spinoza.”) Sommerfeld, A., To Albert Einstein’s Seventieth Birthday. Transl. by P. A. Schilpp. In: Schilpp, P. A. (ed.), *Albert Einstein: Philosopher–Scientist*, c.d., s. 103.

61 Einstein, A., Religion and Science: Irreconcilable? In: Einstein, A., *Ideas and Opinions*, c.d., s. 52.

62 Spinoza, B., *Etika*, c.d., s. 243 (E5t23pozn).